SZÁZADOK.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

Negyedik füzet. 1873. Április hó.

Comte Ágost és a történelem.

1.

Nem volt még kor, mely a történelemnek annyi fontosságot tulajdonított volna, mint a jelen. Bárhová tekintünk a tudományok mezején, mindenütt a történelmi iránynyal találkozunk, és ez alul — némi tekintetben — kivételt már a természeti tudományok sem képeznek. Ha a tudományos vulgus még részben régi előítéletekhez is tapad: a jelesebb elmék átlátják, hogy minden ismeret csak úgy lehet teljes, ha annak korábbi fejlődését, vagyis történetét is ismerjük. Viszont a történelem is kezd közeledni a többi tudományokhoz, és elhagyja ama kétes állást, melyet eddig a tudomány és költészet mesgyéjén elfoglalt. Alig van már művelt ember, ki a positiv felfogásról ne hallott volna, mely az emberiség fejlődésében is változhatlan természeti törvényeket nyomoz és talál. Még a mi félreeső civilisatiónkig is elhatott az új ige, és fordítják magyarra Buckle és Draper műveit, kiket ez irány kiváló bajnokainak tekintenek. Azonban e férfiakra nézve ez túlságos dicséret, melyet csak az magyaráz meg, hogy a nagy közönség magát a mestert nem ismeri. Lelkesül a gyenge epigonokon, mert a tan megállapítójának, s eddig részletekben utolért, de az egészre nézve páratlan képviselőjének, Comte Ágostnak legfölebb nevét hallotta emlegetni. Az igazságtalanságot, mely több mint negyedfél század előtt Colombo helyett Amerigo nevével illette az uj világot: némi te-

kintetben ismételve látjuk a szellemi téren, csak hogy — legyen szabad reménlnünk — itt nem lesz hasonló, tartós sikere.

Azonban e szomorító tüneményen nem lehet csodálkoznunk. Comte élete oly szerény és zajtalan volt, hogy környezetében, Franciaországban is alig vették észre. Született 1798-ban Montpellierben. Pályáját a párisi polytechnikumon kezdé, de azt teljesen be nem fejezheté. Valami gyermekes demonstratióért bizonyos gyűlölt tanár ellen, kicsapták s azóta rendes állomás nélkül, tolla után élt. Egy ideig ama körhöz tartozott, mely St. Simonnak tanait követte, s melyhez sok confusus fő mellett egy Thierry Ágoston, a franczia tudományosság e kiváló dísze is tartozott.

A juliusi forradalom után úgy látszott, hogy jobbra fordúl sorsa; a polytechnikumon repetiteur lett a felsőbb mennyiségtan- és géptanból — mit körülbelül ideiglenes, minden évre újra kinevezett segédtanárnak fordíthatunk — és vizsgáló biztoskép működött a tanulók felvételénél. Itt írta nagy művének: »Cours de la philosophie positive,« legnagyobb részét, mely azonban a tudós világban, különösen kartársai között sok irígyet és ellenséget szerzett neki. A helyett tehát, hogy valóságos tanárrá lehetett volna 1842-ben még ideiglenes állásából is kitúrták, és azóta ismét tolla után és tisztelőinek kegyadományaiból tengette életét, míg végre borúlt kedélylyel, majdnem megzavart elmével 1857. sept. 5-kén Párisban sírba szállt. Műve legnagyobb viszhangra az angol-szász faj közt talált, és oly tanítványok, mint Stuart Mill Angliában, és — legalább némileg — Carey Amerikában, eléggé hirdetik a mester nagyságát. A tudós német nemzet azonban lenézéssel fogadta az új bölcseletet. Az irodalom, mely új-seelandi népdalokat gyűjt és az amerikai vadak nyelvével bibelődik, nem ért rá, hogy Comtenak legalább fő művét lefordította volna. Nehány, jobbára kicsinyló, fitymáló kritika vagy ismertetés minden, a mit e nagy szellemnek szentelni tudott. Ez ellenszenv — mert annak kell neveznem — felfoghatóvá válik, ha meggondoljuk, hogy nem volt még ember, ki a német önteltség és gőgön nagyobb sebet ejtett volna, mint Comte, bár nem szándékosan. Romba dönté és megczáfolá mindazt, minek czímén a németség magának a

legújabb időkig [1]) valami világra szóló, providentiális, kiváló szerepet szeretett tulajdonítani. Megczáfolta a középkorra nézve »a christlich-germanisch«-féle elnevezést, melynek czége alatt az összes középkori civilizatiót a német szellem teremtményének szeretnék feltűntetni. Kimutatta, hogy Luther fellépése csak epizód, a középkori társadalom nagy szétbomlási processusában, nem pedig Krisztus fellépéséhez fogható nyugpont, és végre elvei által oda hatott, hogy a »bölcsész« nemzetnek nagy büszkeségét, philosophusainak másfél száz éves működését Leibnitz óta — talán Kantnak kivételével — mind csak üres szalmacsépelésnek vagyunk hajlandók tekinteni. A németeknek ez ellenszenve nekünk magyaroknak több kárt okozott, mint Comte Ágostnak, mert meg levén szokva leginkább a német irodalom útján ismerkedni meg a franczia és angol irodalommal: a legújabb időnek e leguniversalisabb szelleme majdnem ismeretlen maradt előttünk.

Nincs szándékom Comte philosophiáját ismertetni, mi nem is tartoznék a »Századok«-nak keretébe; csak az emberiség fejlődéséről, a történelemről való nézeteit fogom előadni. Tartózkodni fogok a birálattól, mi egyébiránt jobbára csak helyeslő fogna lenni, és csak az olvasó tájékozására fogom itt-ott az újabb történelmi nyomozások netaláni eltéréseit fölemliteni. Mielőtt azonban a részletekre térnék át, nem mulaszthatom el, hogy futó pillantást ne vessek Comte összes bölcseletére, mert ebből folyik aztán a hely, melyet ő a történelemnek a tudományok sorában kijelöl, és a szín melyben ő az eseményeket látja, feltűnteti.

A positiv felfogásnak fő jellemvonása az, hogy kizárja a képzelődést a tudományok köréből, és azt az észleléssel (observation) helyettesíti. A tudomány, az emberi ismeret tárgyának csak azt tekinti, mit közvetett vagy közvetlen észlelet útján constatálni lehet. Mindent, a mire szükségünk van, — így okoskodik Comte, — ily módon felfoghat az ember, és vagy már felfo-

[1]) Az 1870-diki franczia háború eredményei egy új okot szolgáltattak a németeknek felfuvalkodásra, de úgy hiszem, csak mulékonyan, mert kis megfontolás után maguk a németek — vagy legalább műveltebbjeik — is át fogják látni, hogy egy pár nyert csata még nem jogosít oly nagy igényekre.

gott, vagy egyes részleteiben még fel fog fogni: a mit ekkép felfogni, vagyis — műkifejezéssel élve — positiv ismeretté tenni nem lehet, az fölösleges és mellőzendő. Az embernek ismerete csak viszonylagos lehet. Mik képezik a tárgyak lényegeit, mik létokukat és végczéljukat? azt emberi elme fel nem foghatja. Mi csak a tárgyak tüneményeit látjuk, s a tudománynak feladata e tünemények törvényeit kitanúlni. Mi legyen tulajdonkép az anyag és mire való? Comte-nak oly fölösleges kérdés, mint az, minő az Isten, és létezik-e hallhatatlan emberi lélek. Egyik sem képezheti az észlelet tárgyát, egyikről sem lehet positiv ismeretünk, egyikkel sem foglalkozhatik a tudomány. Mindamellett ő nem volt az, mit közönségesen materialistának neveznek, és tiltakozott e felfogás ellen. »Én — mondja egy helyütt — nem állítom, hogy nincs lélek: csak azt mondom, hogy nem tudok róla semmit, önálló működését nem észlelem, és így a tudományba mint létezőt fel nem vehetem.«

Comte az összes emberi ismeretkört — mind olyan tüneményeket, melyek észlelhetők s melyeknek törvényeit az emberi eszme kifürkészheti — öt fő tudományra osztja fel. Valamennyinek alapját a mathematika képezi, melynek fogalmai a legegyszerűbbek, önmagukban állók, semmi mástól nem függnek. A csillagászat, a szorosabb értelemben vett physika és a chemia a szervetlen anyagot ismertetik, de a chemia már átmenetet képeze a tünemények ama fajához, melyek a biologiát, a szerves élettant képezik. A biologiában a növények és állatok mellett helyet foglal az ember is, a mennyiben mint magában élő, elszigetelt lényt tekintjük; de midőn társaságot alkot, mit természeténél fogva tenni kénytelen, új tünemények merűlnek fel, melyekkel a társadalmi természettan (physique sociale) vagy a társadalomtan (sociologie) foglalkozik. Ennek törvényeit legczélszerűbben észlelhetjük, ha visszatekintünk a múltba, s az ott végbement fejlődést veszszük vizsgálat alá. Ezt azonban nem tehetnők, ha nem volna tudomány, mely e fejlődésnek emlékét összegyűjtené és hű képbe összeolvasztaná; és ez a történelem. A történelem tehát — Comte felfogása, ha nem is szavai szerint — segédeszköz, és pedig a legfőbb és legfontosabb, melylyel az emberi társadalom törvényeit kinyomozhatjuk.

A tudományok említett sorrendje képezi — mint Comte nevezi — a tudományok hierarchiáját. Az egyik ismeretkör alapja a másiknak, és egyiket sem lehet kellőleg felfogni a megelőzők nélkül. Mindannyinak ismerete tehát szükséges a legfőbbikhez, a társadalomtanhoz, hogy annak törvényeit meghatározhassuk. Ha ez nem is jelenti azt, hogy szaktudósnak kell lenni az emberi ismeret minden ágában, de jelenti legalább, hogy tájékozottsággal kell bírni a természettudományok minden ágában annak, ki a sociologiához, s ennek egyik ágához a történelemhez fog.'Tudnia kell annyit e tudományokból, hogy megszokja ama sajátos, szigorú, összefüggő gondolkodásmódot, melyre a mathematika, s ennek segélyével a természettudományok is szoktatják művelőiket s a mi nélkül minden történelem kisebb-nagyobb mértékben a phantasia gyermekévé válik és úgy elüt a valóságtól, mint elütöttek az alchymia, vagy a régibb úgynevezett »orvostan.« Mert az emberi társadalom fluctuatióiban csak úgy természeti törvényekkel találkozunk, természeti törvényeket észlelünk, mint a midőn a csillagok forgását vizsgáljuk, vagy göreb mellett a vegytani elemeket vegyítjük össze. Comte nem tartozik azon bölcsészekhez, kik míg a lét és nem lét kérdéseit döntik el, és az Istent letaszítják trónjáról: nem képesek egy egyszerű egyenletet feloldani, vagy az ember táplálkozás legegyszerűbb elméletét elmondani, s a kik oly kévéssé ismerik a középkor törvényeit, mint a mily járatlanok a mindennapi gazdasági élet tüneményeiben. A philosophiának — a positiv felfogás szerint — nincs külön tárgya, mely az egyes tudományokban nem foglaltatnék. Feladata csak: alapját, kapcsát képezni az egyes tudományoknak, és meghatározni azoknak egymáshoz való viszonyát és módszerét; hogy azonban ennek megfelelhessen, ismernie kell azokat legalább főbb vonásaikban. A philosophia nem többé az a rejtélyes valami, mely mindent megfejt, a nélkül, hogy valamit tudna, s így kétségkivül nehezebb bölcsésznek lenni, mint eddig volt, és mindig nehezebbé lesz; de nem is szükséges, hogy a philosophus nevet megnyerjék azok, kik a tudós nevére sem érdemesek. Comte megközelíti a positiv bölcsész eszményképét. Óriási szelleme behatott az emberi ismeretkör minden ágába. Hasonló volt ama

régi görög bölcsészekhez, kiknek elméje az akkori tudománynak összeségét felölelte, mi azonban már Aristoteles korában bámulatra ragadta a kortársakat a nagy stagirita iránt, és a mi azóta csak egyszer ismétlődött hasonló mértékben, a nagy Leibnitzban, kihez Comte — nem minden ok nélkül — szerette magát hasonlítani. Részletekben kétségkivül roppant sokat változtak a tudományok 1826 óta, midőn Comte bölcsészeti művét megkezdé, annál is inkább, mert ő rendszeresen tartózkodott minden újabb olvasmánytól, nehogy conceptiójának eredetiségét megzavarja. Meglehet, sőt szakértők szerint bizonyos, hogy a természettudományok némely kérdésére nézve még korának színvonalán sem állott: de az is kétségtelen, — véleményünk szerint, — hogy felfogása a történelem egyes eseményeire nézve oly igaz még most is, mint volt ezelőtt 46 esztendővel, s a társadalmi tannak természetét és határait oly élesen és világosan, mint ő, azóta sem különböztette meg senki sem. Ha vizsgáljuk a társadalmi tünetekre vonatkozó nézeteket, csak spiritualistákkal és materialistákkal találkozunk. Az előbbeniek — eddig a túlnyomó szám — még nyakig benn vannak a múlt század metaphysikájában, minek egyik gyakorlati folyománya a 30—40. éveknek szabadelvűsége; a másik fél kisebb-nagyobb mértékben hajlik a nézethez, hogy az emberiség fejlődése is csak olyan tünemény, mint a minőket a physikában vagy a vegytanban vizsgálunk, elemezünk, vagy legalább hogy az egyes ember élettani tünetei — ifjuság, férfikor, öregség, születés elgyengülés — szerint foly a történet is. Comte azonban a sociologiát tisztán, és következetesen megkülönbözteti a többi tudományoktól. Folyvást hangsúlyozza, hogy egyes tudományszakok tüneményei hierarchiai fokozatuk szerint mindig-mindig complikáltabbak lesznek. Legegyszerűebbek a mathematika elemei. Már több tényezővel találkoznak a physikában, még változatosabb a chemia. Az élettan tüneteinek sokfélesége által valamennyi elődeit fölülhaladja, az egyes ember életénél pedig sokkal complikáltabb, s ennélfogva különbözőbb a történelem, mely nem egy rövid életpálya, hanem nemzedékek és nemzedékek rétegeiből képződik, melyekben századok hatásai észlelhetők, és mindennek, a mi valaha volt, nyoma maradt, melyben az embe-

riség — Pascal szavai szerint — ember, mely mindig él és mindig tanúl. A mi tehát megfejti az egyszerűbb tünemények törvényeit, nem fejti meg egyszersmind az összetetteket is, mihez még ama nagy különbség járúl a szerves és szervetlen testek között a tudás végpontjaira nézve. A physikában, chemiában először szemünkbe ötlenek részletek, s onnan emelkedünk fel az összetettekhez, de a legfőbbet, mi legyen a világ vagy mindenség? eszünkkel fel nem érjük, és fel nem fogjuk érni. Ellenben a sociologiában előbb látjuk az összeséget; előbb leszünk képesek a társadalmak törvényeit kikutatni, mint azt, hogy mi az egyes ember? vagy épen mi az élet? mi szintén titok fog maradni örökre a tudomány előtt. Abból tehát, hogy törvényszerűség van minden észlelhető tüneményben, nem következik, hogy u g y a n a z o n törvények uralkodnak különbség nélkül minden bármiféle tüneményen, nem is következik, hogy mindegyik ismeretéhez ugyanazon módon jutunk. Szerencsésen elkerüli Comte a veszélyt is, mely az események szükségképi törvényszerűségéből arra, mit emberi tevékenységnek nevezünk, következni látszik Ha minden, a mi történik, — így okoskodtak és okoskodnak sokan, — természetszerűen, törvényszerűen történik: az ellen hiában cselekszik és tusakodik az ember, sőt azt a legjobbnak kell tartania. És eljutunk a Leibnitz-féle optimismushoz, és Candide Panglossaval kell tartanunk, hogy az orra szemüveg illik, tehát pápaszemet hordunk, vagy Hegellel, híres vagy hírhedett mondása szerint »Alles was ist, ist vernünftig,« következtetnünk, hogy Poroszország a legtökéletesebb ország, Nagy Frigyes pedig a legnagyobb király az egész történelemben. Comte e felfogás ellen határozottan tiltakozik. Igaz ugyan, hogy az emberiség minden kérdése, legfőbb szempontból tekintve, csak az idő kérdése, és a minek bekövetkeznie kell, be fog következni; de abból nem következik, hogy az emberi tevékenység semmiképen sem szabályozhatja, módosíthatja a fejlődést. Minél egyszerűbb valami tünemény, annál kevésbé áll hatalmunkban azt modificálni. A mathematikai igazságok változhatlanok és kétszer kettő négy marad, akármit csináljon is az ember. Már a physikának és chemiának complikáltabb tüneményeire több hatalma van az embernek, és e befolyás növekedik a biologiában, még

inkább a sociologia számtalan változatos tüneményeiben. Szóval — mondhatjuk — a tudomány a sociologiában az orvos szerepét viszi, ki az emberi élet természetét meg nem változtathatja, annak korlátait végtelenre ki nem tolhatja, de azon belül még mindig tehet számtalan jót vagy számtalan roszat, hozhat áldást és átkot egyaránt. S e szép, de nehéz szerep jutott a társadalomban a politikának, mint Comte általánosságban nevezi a politikai tudományokat, melyeknek legfőbb támasza ismét a múltnak ismerete, a történelem.

Comte megkivánja a politikai képzettséget a történetíróban, de az alatt nem azt érti, mit eddig államférfiúi felfogásnak neveztek. Nem kivánja, sőt határozottan kárhoztatja a modort, mely csak jelen tapasztalatain rágódik, s abból, mi talán saját kis körében gyakorlatilag jó, von következtetéseket a világtörténet eseményeire. Olyan az, — úgy tetszik nekünk, — mintha valaki a szakácsság, a főzés szempontjából vizsgálná a chemiát, és ahhoz mérné az egyes elemeknek vagy tüneményeknek fontosságát. A történelmi fejlődés olynemű felfogásával találkozunk egy nagy államférfiúban, Thiersben, kinek nyilatkozványait a német és az olasz egység, a pápa világi hatalma s a szabadkereskedés kérdéseiben XIV. Lajos korának szelleme lengi át, éles ellentétben néhai urának, III. Napoleonnak előrehaladott a j e l e n felfogásán alapuló nézeteivel. E korlátolt felfogásnak nagyrészt az az oka, hogy az államférfiak ritkán — lehet mondani soha sem — terjeszték ki figyelmüket az egész történelemre. Apró, gyakorlati czélok lebegnek szemük előtt, és megelégszenek azon korszakokkal, melyek erre vonatkozólag adatokat szolgáltatnak. Majdnem valamennyi statusférfi — irja Comte, és szavai még most, 30 év után sem vesztettek semmit igazságukból — megállapodik a XVIII. századnál; a behatóbb elmék talán a XVII. századig mennek vissza, de már a XVI. század előtti időkbe a bölcseleti szelleműek is csak ritkán és nehezen tudnak fölemelkedni. [1])

Már pedig a történelmet mint egészet, egész kiterjedésében kell tanulmányozni, kisebb időszak, vagy épen a jelen csak hamis

[1]) Cours de la Philosophie pontive IV. 331. l. az 1869-diki 3. kiadás szerint.

felfogásra fogna vezetni. Elszigetelten, magában tekintve a jelent számtalan politikai illusióba esnénk; mindegyre összetévesztenők a főeredményeket a mellék részletekkel. Nagyobb fontosságot fognánk tulajdonítani mulékony, de zajos nyilatkozványoknak, mint döntő fontosságú — de rendesen kevésbé szembeszökő — irányzatoknak, kiváltképen pedig hajlandók fognánk lenni hinni, hogy oly tényezők, intézmények, tanok még növekedőben vannak, melyek pedig már hanyatlanak; az íly féle hibát elkerülni vagy jóvátenni a dolog természeténél fogva főleg csak az által lehet, ha a jelent a múlttal összevetjük. *)

Ily fontos és lényeges szerepet tulajdonít Comte, az exact tudományok embere, a történelemnek, melyet a természettudósok egyébként még annyira kicsinyleni hajlandók. Nem hagyja tehát szó nélkül az ellenvetést sem, hogy a történelmi ismeret tárgya, nem alapulván közvetlen észleleten, nem is tekinthető, nem is szabad tekinteni begyőzött igazságnak. Hisz, ugymond, magában a csillagászatban is számtalan tüneményt veszünk alapúl, melyet nem minmagunk észleltünk, és melynek hitele csak előző vizsgálatokon alapszik; s azt a sociologiai, sokkal complicáltabb tüneményekre nézve, nem volna szabad tennünk? S ha nem is lehet tagadnunk, hogy egyes részletekre nézve valótlan adatok maradtak ránk: az események főfolyására nézve teljesen tájékozva lehetnénk, már csak azért is, mert az események összefüggésénél s — hogy modern kifejezéssel éljek — a tények logikájánál fogva egynehány ismert tényből következtetve is megalkothatnók az egész korszak képét, mint Cuvier egy fogból egy ősvilági állat egész csontvázát.

Az események ez összefüggéséről szóló tan képezi Comte Ágost történelmi felfogásának sarkelvét. Az ő felfogása nem ama régi felfogás, hogy mindennek meg van valami oka, tehát egyik történeti esemény is a másikat szüli: ha nem az, hogy ez okok és okozatok s z e r v e s fejlődést képviselnek, s e nagy organismusra alkalmazza aztán, a modern természettudósok előítélete nélkül a természettudományi módszert, és keresi annak fejlődési törvényeit. Társadalmi physica mellett, társa-

*) U. o. 330 l.

dalmi nyugtan- és erőtanról, statique social, és dynamique socialról beszél. Az elsőben a társadalom elemeirűl — az egyén, család, és a szorosabb értelemben vett társadalomról — és azok egymásra való hatásáról és viszonyáról szól, mig a dynamikában a fejlődés processusával foglalkozik. Az egyik az emberiség anatomiaja, a másik élettana, mely fejlődésének tüneményeit és törvényeit ismerteti meg. E fejlődésben — valamint minden más, a tudomány-tárgyát képező tünetben, legyen az az ember élete, vagy a naprendszer — Comte szerint az egyes elemek mind kölcsönösen támogatják egymást, hogy bizonyos czél eléressék, és ez összehatást ő »consensus generalis«-nak nevei. Később lesz alkalmunk ez állitást példákkal illustrálni, s itt csak ama következtetését emlitjük meg, hogy ennélfogva minden állapot, mely bizonyos tartóssággal bírt az emberiség életében, az összetényezőknek productuma volt, és bizonyos, habár mulékony szükségletnek megfelelt. Nincs elszigetelt magában álló tünemény. Ép oly kevéssé mint a természetben, a történetben sincs ugrás. Valamint az emberi ismeretek minden ágában, ugy a történelemben is, minden mozzanat számtalan megelőző tényező működéséből ered, és annak minőségétől feltételeztetik, s e leszármazási processus az, mit Comte az eszmék, események filiatiójának keresztel.

A történelemnek legfőbb feladata kimutatni mikép ment végbez ez a filiatió, mely szálakkal függ össze valamely esemény az események összeségével. Comte tanácsolja, hogy gondoljon az ember bizonyos kort magának, s hasonlitsa azt össze az előzmények összeségével, és minden tüneményben ott fogja találni az előzmények nyomait, még pedig oly sajátságos szinben, minővé az egyes elemek, a megelőző korban, a consensus generalis folytán képződtek. A próba nem nehéz, csak kellő ismerettel kisértessék meg, és sok meglepő dolgot hozhat napvilágra. S hogy Comte-nak igaza van, csak ama hatásra kell gondolnunk, melyet a franczia forradalom rémjelenései, vagy hazánkban a vallási üldözések hagytak hátra. A Jakobinusok dühöngéséről sok vita folyt, használt-e valamit vagy nem Fraocziaország megmentésére? Valódi hatása most mutatkozik csak; véres emléke lehetetlenné vagy legalább igen nehézzé tett minden respublikát Franczia-országban, még a Ferdinándok és a Leopoldok üldözései az oka,

hogy a reformatus elem — kevés kivétellel — hazánkban még most is ellenzék, még most is — mutatis mutandis — kurucz, mint akár volt Tököly- vagy az ónodi gyülés idejében.

Comte az emberiség történetét fejlődésnek,(developpement) nevezi, s óvakodik a tökéletesedés szótól, mely szerinte—nem szabatos, nem tudományos és csak félreértésekre szolgáltat alkalmat; az emberiség fejlődése folytonos, de nem korlátlan, nem határtalan, hanem meg van határozva az ember természete által. Nem tagadja azonban, sőt elismeri, hogy e fejlődés haladást jelez, és pedig haladást minden tekintetben physicai, politikai, erkölcsi és tudományos tekintetben egyaránt, s hogy a haladás eszméje megmaradt az emberiségben, oly korszakokban is, hol annak igen kevés kézzelfogható jelei mutatkoztak, azt — Comte szerint — nagy részben a katholika egyháznak lehet köszönni, mely álláspontjánál fogva mindig azt tanitá, hogy a kereszténység kora tökéletesebb a pogányságnál: mig ellenben a protestantismus volt az, mely ez eszmét kissé megzavará, részben az által, hogy különös előszeretettel fordult vissza az ó-testamentom meghaladott felfogásához, részint, hogy felállitván az egyház corruptiójáról való tant, több mint ezer esztendőt ki szeretett volna, mint megromlási időt törülni az emberiség történetéből és vissza akarta volna, mint valami jobb állapotot, varázsolni ama kort, melyben — felfogása szerint — a kereszténység még eredeti tisztaságában létezett. E haladást leginkább az tudományokban, az intellectualis tulajdonságok terén észleljük, sőt lehet mondani, hogy az értelmi haladásnak iránya határozza meg egy általjában a fejlődés irányát, annélkül, hogy felednők, miszerint azért a többi irányzatok is gyakorolnak hatást a fejlődésben. Comtenak éles elméje fel sem teszi, ama felesleges és szőrszálhasogató kérdést, melynek Bucle oly nagy fontosságot tulajdonit, s a melyet ép oly önelégültséggel, mint kevés sikerrel tárgyal: vajon az erkölcsi vagy az értelmi tökéletesbülésben áll-e az emberi haladás?

Feleslegesnek mondók a kérdést, mert az olyan, mintha valaki kérdené, mi szükségesebb ahhoz, hogy a gőzhajó menjen, a gép-e vagy a gőz? minthogy mindkettő nélkülözhetetlen a haladásra. Ha valaki kételkednék még, hogy Bucle nem volt azon

lángész minőnek most szeretik tekinteni, hanem csak nagy szorgalmú elme, ki azonban feladatának nagyságát el nem birta: meggyőződhetik ama néhány sorból, melyet az erkölcsi elvek stabilitásáról irt, a melyekből következteti, hogy erkölcsi haladás egy általjában nem is létezik. Draper — ki Bacot annyira leteszi — sokkal kisebb ember volt, sem hogy a kelepczét elkerülhette volna, melybe a nagyobb Bucle beleesett, de már Lecky éles elméje nem csak átlátta, de megis czáfolta ama tév felfogást, melyet koránt sem lehét a positiv felfogás kifolyásának tekinteni. Igaz, hogy a legtöbb erkölcsi elv oly régi, majdnem mint az emberiség, de az elvek alkalmazásában nagy különbséget találunk, haladást észlelünk. »Szeresd felebarátodat«! régi elv, már Krisztus előtt létezett, abban tehát nem volt haladás, de igenis mutatkozik a haladás a feleletben azon kérdésre: »de hát ki az én felebarátom«? Comte tisztán felfogta, és tanította az erkölcsi haladás tanát, és annak fontosságát, mely már a consensus-generalisról szóló tanából is következik; művének legszebb sorai közé tartoznak, szavai, melyekkel az erkölcsiség nélkül való egyoldalú értelmi haladás veszélyeit festi. »Ha az értelem nincs alárendelve az erkölcsiségnek — ugymond — a lángész, feltéve, hogy akkor egyáltalában teljesen kifejlődhetnék, mi azonban nehezen fogna megtörténni, hamar másodrendű eszközzé válik szükkeblű személyes érdekek kielégítésére, a helyett, hogy társadalmi nagy feladatának élne, mely egyedül képes neki méltó tért a tevékenységre nyújtani: ha bölcsész csak oly társadalmi rendszert fog felállítani, mely saját vágyainak megfelel; ha tudós befogja érni felületes eszmékkel, melyek azonban könnyű és hasznothajtó sikerrel kecsegtetnek. Ha művész, lelkismeretlen műveket fog alkotni, csaknem minden áron gyors és ephemer népszerüségre törekedvén; végre ha iparos nem lényeges találmányokra, hanem csak hasznothajtó módosításokra fog szorítkozni.«[1])

[1]) »S'il est philosophique, il ne s'occupera que systématiser la société au profit de ses propres penchants, s'il est scientifique, il ce bornera a des conceptions superficielles susceptibles de procurer bientôt des succes faciles et productifs, s'il est esthetique, il produira des oeuvres sans conscience aspirant, presque á tous prix, á une rapide

Comte az emberi fejlődés egységét vitatja. Szerinte a világ minden népének ugyanazon fejlődési processuson kell átmenni, ugyanazon czélhoz kell jutni, csak hogy különféle külső okok, éghajlat, mostoha természeti viszonyok itt ott meglassítják, akadályozzák a természetes fejlődést, és különböző civilisatiókat hoznak létre. A népek története hasonlit a folyamokhoz, melyek mind a tengerekbe sietnek, de egyiknek folyása rövidebb gyorsabb, a másiké hosszabb, lassúbb, sőt néha látszólag egészen megis szűnik, és a víz mint a Rajnáról mondák, a homokban vesz el. E fejlődés annyival tisztábban észlelhető, minél mivelt̨ebb valamely nemzet vagy nemzetcsoport, s a művelt nemzeteknél, ismét a tudományok, különösen azok összeségében a philosophiában mutatkozik mindig legtisztábban a fejlődési állapot. E fejlődésnek törvényeit — vagyis más szóval, a történelem irányát kiszabó törvényeket Comte, legalább saját meggyőződése szerint, — feltalálta és azon híres elvében foglalta össze, hogy az emberi szellem a theologiai felfogáson kezdi, azután átmegy a metapysicara, végre a positivismusra, mely nek küszöbén állunk, de melybe belépni még csak a jövendő kor fog. A theologiai felfogás a világ rendét öntudatos lények akaratának tulajdonítja. Istenek vagy Istenről beszél, ki a mindenséget kormányozza, fentartja. A methaphysicai felfogás ezt tagadja. Hogy Istent ne kelljen mondania, természetet, erőt, anyagot, véletlent emleget mint oly dolgokat, melyek névnél nem egyebek, mert e szó: »természet« ép oly kevéssé positiv fogalom, mint Isten avagy gondviselés. A positiv felfogás ellenben nevekkel meg nem elégszik. A mindenségben bizonyos törvények összeségét látja, melyeknek kikutatását tűzi feladatúl. A theologiai felfogásé volt az ó és középkor. Az új korban, napjainkig a methaphysika uralkodik: a positivismus lassan fejlődik, jelei már mutatkoznak, de csak a jövő fogja látni teljes kifejlődését és uralmát. Minő leend e positiv állapot? Comte nem irta körűl. Ha azonban Comte-nak magának elveit és meggyőződését vesszük alapúl, ama, — legtöbbünkre nézve kétségkivül meglepő

et éphémére popularité, enfin s'il est industriel, il ne cherchera point des inventions capitales, mais des modifications lucratives. Cours de philosophie positive« V. 303. l.

eredményre jutunk, hogy ő a kereszténység legszebb, legmagasztosabb tanait akarja létesiteni, e czélból hajlandó elfogadni a katholika egyház egész szervezetét, — de — Isten nélkül. Majdnem rajong« az emberi elme politikai remek műveért« — mint az egyházat nevezi, csakhogy annak hibás, theologiai alapját kárhoztatja. S ha ennélfogva sok hivő kedély kénytelen lesz aláirni Franz Konstantin szavait: »die vielen schlagenden Wahrheiten, die er entwickelt, erhalten dadurch etwas Profanes, der immer trockene Ausdruck wird nicht selten frech,«[1]): mégis el kell róla ismernie, hogy a tulajdonnak, a házasságnak, az erkölcsiségnek, melyek mind megtámadvák napjainkban, buzgó őre, védője, és pedig oly okokkal, melyek az exact tudományok mivelőihez, a materialistikus jelennek nyelvén szólnak, alapján állanak. Ha tehát valaki nem is osztja nézetét, tisztelheti a szigorú birálót, kit nem csupán gúny vagy mellék czélok, hanem a legtisztább indokok, s a legkomolyabb szándék vezetnek kifogásaiban, a theologia ellen, s azért mi több tisztelettel is viseltetünk iránta, mint ő viseltetik ama lény iránt, kit az emberiség — különféle nevek alatt — mint Istent, mindenhatót tisztelt, és csak kelletlenül hasonlitjuk őt a manchai lovaghoz, kinek nemes szivét, éles eszét elhomályositja nevetségessé teszi a kóbor lovagkorról való ábrándozása. Comte nagyon hasonlit Don Quixottehoz, ha a positiv korról és azon áldásos csodákról beszél, melyet az fog eredményezni. Fog-e az valaha bekövetkezni? lesz e valaha positiv kor? arra megfelelni nem a történelem van hivatva. Comte-ot ez új kor elméletére — mint maga bevallja — a franczia forradalom világrenditő catastrophája vezette, melyben kitünt, hogy a középkor óta mutatkozó új irányzatoknak nem az czéljuk, hogy a régi társadalmat módositsák, hanem hogy azt végkép szétrombolják. De a mit azóta látunk épen nem támogatja e felfogást, s a tapasztalás igazolta azt — mit úgy látszik mathematikai bizonyossággal a priori is meg lehetne állapitani — hogy a régi tényezők ismét szerepelnek, csak kissé változtatott alakban, mialatt azonban nem ér-

[1]) Die Naturlehre des Staates czimü jeles munkájában, 456 l., melyben annélkül, hogy elismerné sokban a positiv philosophia alapjan áll

tem csupán azon magában véve csekély, de mégis a positiv álláspotra nézve nem épen nem kedvező körülményt, hogy ismét nagy háborúk támadtak, melyekről pedig Comte és epigonja Bucle erősen állíták, hogy immár lehetetlenekké váltak. Különösen kétséges és szinte a tapasztalás által megczáfoltatik amaz állítás, hogy a theologiai álláspont már kihalóban van. Ellenkezőleg, úgy látszik nekem, hogy a positiv philosophia által fog ismét sok tekintetben diadalmaskodni a metaphysikán. Mert, bármit mondjon Comte maga, azon bölcselet, mely mint az övé az emberi észnek véges voltát tanítja, az elől bizonyos kérdéseket elzár: egyes concret esetekben ellenkezésbe jöhet a múlt századok theologiai felfogásával, de általánosságban, mint már Stuart Mill megjegyzé, nem zárja ki a theologiát, nem ellenkezik vele annyira, mint a metaphysika, mely mindent az észből vél megfejthetni, és uralmát, kiterjeszti arra is mi megfoghatatlan. Nélkülözhetővé lehetne a theologia, a theologiai felfogás, ha Comte-nak terve szerint, a megfoghatatlan kérdések kizáratnának az emberi vizsgálódás köréből: de épen az látszik lehetetlennek, mert igen szükséges vagy legalább szükségesnek tartott dolgok tartoznak ezek közé. Ne menjünk tovább az ember erkölcsi természeténél, melyet Comte is hévvel vitat, és melyről állítja, hogy positive bebizonyítható a Gallféle koponyatan alapján; anélkül, beismeri, érthetetlen volna: de szerencsétlenségére e tant a tudomány eddig már megdöntötte, hol találni tehát e kérdésre feleletet? a kérdés veleje tehát csak oda megy ki, mint már Franciaországban formulázták: vajjon a theologiai szellem az ember természetében fekszik-e vagy nem? a felelet erre nézve szintén nem a történelmet illeti, sőt ha annak kellene felelni, az alkalmasint igennel válaszolna. Mert abból — hogy a theologiai szellem kétségkivül nehány század óta mindegyre fogyott, épen nem következtethetni még teljes elenyésztét, mert — épen Comte-nak egy hasonlata szerint — abból, hogy a műveltebb népeknél az evés-ivás mindinkább veszt fontosságából, még nem lehet következtetni, hogy az egyszer a civilisatió legmagasabb fokán egészen megis fogna szünni, mert az evés az emberi természetnek szükségképi követelménye. A theologiai nézetek tekintetében pedig úgy látszik épen a franczia forradalom óta forduló

pont állott be, s a hol még az Istent is letevék trónjáról, most oly búcsújárásokkal, és a vallásos élet annyi buzgó nyilvánulásával találkozunk, melyeket Voltaire lehetetlennek tartott volna, s a mely még a középkornak is becsületére válnék. Szóval, eddig még nincsen megczáfolva Macaulaynak itélete a theologia szellem megtestesülésének, a katholika egyháznak jövőjéről: »Nem bízhatunk abban, hogy a tudomány haladása szükségképen végzetes fogna lenni. azon rendszerre nézve, mely legkevesebbet mondva, megállta helyét daczára a roppant haladásnak, melyet az emberiség Erzsébet királyné ideje óta tett.«[1]) Azonban, bármiként alakúljon is a jövő, ha teljesül, ha nem Comte-nak jövendölése, bizonyos, hogy a tüneményeket, melyekről olvasott, melyeket maga látott, ha talán irányunkra nézve csalódott is, legtöbbnyire jól fogta fel, és ez a főkérdés a történelemben. Ha léteznék orvos, ki először lát alvó embert, meglehet, sőt bizonyos, hogy ő a halálnak oly hasonló álom kimenetelét, eredményét roszúl fogná felfogni, és talán enyészetet látna az újra erősödés, üdülés eszközében: de azért mégis képes lehet az álom tüneteit híven feljegyezni, constatálni, hogy a szívdobbanása meg nem szűnt, a test melege ki nem hűlt; és épen igy vagyunk Comte Ágostonnal, ki talán tévedett arra nézve mi jőni fog, de tisztán látta azt, a mi van, s a mi volt. És hogy Comte általában objectivebben fogja fel az emberiség fejlődését, mint bárki más, azt épen sajátságos elméletének köszönhetjük. Akár helyes álláspontja, akár nem: annyi bizonyos, hogy kivül áll a most élő emberiség felfogási körén, s ennélfogva ment is annak előítéleteitől. Ő megtalálta a történelemben a pontot, melyet Archimedes a physicai világban hiában keresett, és melylyel a jelenkor egyoldalú felfogását kiemeli sarkaiból; tévedni tévedt csak ott, hol a positiv állapotot már jelenlevőnek képzeli, annak erősebb nyomait már a jelenben keresi. Ez a független álláspont

[1]) We cannot, therefore, feel confident, that the progress of knowledge will necessarily be fatal to a system, which has, to say the least, stood its ground in spite of the immense progress made by the human race in knowledge since the days of Queen Elisabeth, Critical, and Historical Essais II. 129. l. az 1858-iki kiad. Rane feletti tanulmányban.

legfőbb és örökké maradandó érdeme Comte-nak, mely teljesen átfogja alakítani az eddigi történetirást és örökbecsű tudománnyá fogja emelni azt, mi eddig legnagyobbrészt csak a napi felfogásnak tükre volt. Nem akarok sok nevet, sok férfiút idézni kik mind úgy beszéltek és beszélnek, mintha a maguk kora, maguk pártja, maguk elvei képeznék a történelem legtökéletesebb végpontját, de kérdem: elérték-e Comtenak objectivitását azon irók, kiket kiválólag a positiv irány bajnokainak szoktak tekinteni? Vajon Bucle több-e mint angol radicál, kit egy Ruge örömmel fordít, ámbár kissé korlátoltnak tartja continentalis fogalmainkhoz képest? Draper Intellectual Developpementjében nem-e rí ki, minden materialisticus színezet mellett, az amerikai — gyakran igen-igen vaskalapos — protestans? Sőt még Lecky, — bár hármuk között kétségkívül a legnagyobb történetírói tehetség — sem egészen ment minden elfogultságtól, és gyakran nem látja a fától az erdőt, és egyes ephemer-tüneménynek hatása alatt, szeme elől téveszti az egyik másik iránynak általános jellegét. Comte-ot ilyesmivel nem vádolhatni; ő nem katholikus, nem protestans, nem royalista, nem republicanus, nem communista, nem a manchesteri iskola híve, hanem pártatlan szemlélő, ki a történelem nagy folyama mellett áll és nézi annak folyását, és nagyon jól tudja, hogy az még nagyon messze van a torkolattól. Hibája csak az, hogy tudni véli a tengert, melybe e viztömeg szakadni fog, mit azonban sejthet a hit, de a tudomány — még most legalább — meg nem mondhat, s valószínűleg nem is fog megmondhatni sohasem. Legalább e scepticismusra feljogosít az eddigi tapasztalás, mely nem bír még felmutatni — annyi lángelme közt — egy történetírót sem, ki a jövőt kitalálta volna, sőt félek, hogy magát Comte-ot is már-már e hosszú, bár épen nem dicstelen sorhoz fogjuk számíthatni.

Azonban térjünk át a részletekre és vizsgáljuk, mint festi Comte — nagy művének V. és VI-ik kötetében, — a világtörténelmi események »filiatióját,« mint írja meg nemünk történetét, csak az észmék menetét vizsgálva, — saját kifejezése szerint »nevek nélkül.«

PAULER GYULA.
